STOGODIŠNJICA VELIKOG RATA – LEKARI I BOLNIČARKE KOJI SU ZADUŽILI SRPSKI NAROD

Danijela Vučević¹, Drago Đorđević¹, Tatjana Radosavljević¹

¹ Institut za patološku fiziologiju „Ljubodrag Buba Mihailović“, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod

„Narodu ste srpskom darovali srce,
Vaša dela krase zruci našeg sunca.”

Ove reči zahvalnosti doktorki Elizabet Ros (Elizabeth Ness MacBean Ross), uklesane na njen nadgrobni spomenik, predstavljaju apoteozu i ostalim lekarima, bolničarima i humanitarcima koji su, svesni opasnosti koja im preti, ne štedeći sebe brinuli o srpskim ranjenicima, civilima i izbeglicama i postali heroji Velikog rata.

Srbija je u leto 1914. godine bila nespremna za rat, vojno i finansijski iscrpljena balkanskim ratovima. Austrougarska monarhija je objavila rat Srbiji otvorenim telegramom 28. jula 1914. godine, a iste večeri bombardovan je Beograd [1]. Petnaest dana kasnije austrougarske snage su počele da prelaze Savu i Drinu [1]. Ukupno posmatrano, to je bila snaga od 16 divizija (10–20.000 vojnika u jednoj diviziji), protiv koje je Srbija do jeseni 1915. godine mobilisala 707.000 ljudi (180.000 u operativnoj armiji, 70.000 u pukovima trećeg poziva i ostali [regruti na obuci, kadeti vojnih škola, radnici u vojnim fabrikama, na železnici i pošti, oficiri i vojnici u vojno-teritorijalnoj administraciji i bolnicama]) [1]. Prema austrougarskim podacima, tokom 1914. godine na Balkanu je bilo angažovano skoro 400.000 vojnika, pri čemu je do kraja te godine 273.813 vojnika izgubilo život, 76.690 vojnika je zarobljeno ili nestalo, dok je 169.000 vojnika ranjeno [2]. Odbrana otadžbine bila je na prvom mestu, i tom cilju posvetio se ceo srpski narod. Tako, u svojim memoarima general Maks fon Galvic (Max von Gallwitz) piše 21. oktobra 1915. godine iz Velikog Selevca: „25. divizija je vodila dugotrajne ulične borbe i borbe oko kuća u kojima su naročito učestvovalе žene. Bio je to pravi gerilski rat” [1]. Istoga dana austrijski list „Noje fraje Prese” (nem. *Neue freie Presse*) je zabeležio da su „ove žene drske i da se ne boje smrti” [1]. Dva dana kasnije, list Frankfurter algemajne cajtung (nem. *Frankfurter allgemeine zeitung*) piše: „Borbe u Srbiji imaju karakter najsurovijih borbi naroda, u kojima učestvuju i starci, i žene, i deca” [3].

U okolnostima takvog ratovanja, lekara i medicinskog osoblja bilo je veoma malo. Vojni sanitet Kraljevine Srbije nije imao vremena da se obnovi nakon balkanskih ratova [4]. U njegovom sastavu nalazilo

se 534 lekara [5] i mnogo veći broj medicinskih sestara. U Velikom ratu mobilisana su i 203 studenta medicine, među kojima je bilo devet studentkinja [6]. Sanitet je organizovan po pukovima i divizijama, u pet stalnih vojnih bolnica sa sedištima u divizijskim oblastima (Niš, Valjevo, Beograd, Kragujevac i Zaječar), 24 rezervne vojne bolnice kojima su upravljale uglavnom žene, i 58 privremenih vojnih bolnica [6]. Ulogu Glavne vojne bolnice u Beogradu posle njegovog pada preuzele su bolnice u Nišu, Kragujevcu i Skoplju [6]. Na čelu saniteta nalazio se pukovnik dr Lazar Genčić. Najveći centar je bio u Kragujevcu, gde je bilo i sedište Vrhovne komande i poljska bolnica [6] (Slika 1).

Slika 1. Poljska bolnica u Kragujevcu 1915. godine.

Neposredno po objavi rata, ruska vlada je poslala srpskoj Vrhovnoj komandi hirurga dr Sergeja Sofoterova (Сергей Софотеров), koji je predstavljao i rusko Društvo Crvenog krsta [7, 8]. Sa sanitetskim materijalom i opremom poslato je 8 milosrdnih sestara, 2 bolničara i pomoćno osoblje [7]. Tokom perioda 1914–1915. delovale su 4 ruske misije sa 16 lekara i velikim brojem medicinskih sestara [8].

U toku 1914. i 1915. godine, osim gubitaka i ranjavanja u borbama, dolazi do epidemije sva tri tipa tifusa (pegavog tifusa, tj. pegavca [*typhus exanthematicus*], trbušnog tifusa [*typhus abdominalis*] i povratnog tifusa [*febris recurrens*]), od koga umire 35.000 vojnika i 100.000–200.000 civila [5, 6]. Kada je epidemija uzela maha, zvanično je zatražena pomoć od savezničkih ze-

malja [6]. U Srbiju tom prilikom dolazi 200 stranih lekara i 500 školovanih bolničarki [6]. Na poziv predsednika Vlade, Nikole Pašića, odazvalo se 100 lekara iz Francuske [6, 9], dok je iz Engleske došlo 30 lekara koji su imali iskustva u lečenju pegavog tifusa [6]. Pored toga, Srbiji su u pomoć pohrlile i brojne savezničke nevladine humanitarne organizacije i medicinske misije, pre svega iz Velike Britanije, i to uglavnom sa ženskim osobljem, što je bio fenomen svoje vrste, do tada nepoznat u istoriji medicine i istoriji uopšte [4]. Među njima su se posebno isticale Bolnice škotskih žena (*Scottish Women's Hospitals*), koje je 1914. godine osnovala i predvodila legendarna škotska lekarka Elsi Inglis (Elsie Maud Inglis) (Slika 2) [4, 9-13].

Slika 2. Elsi Inglis (Elsie Maud Inglis).

U suzbijanju epidemije pegavca učestvovali su i ruski lekari, kao i američka misija Crvenog krsta, čijih je 5 lekara umrlo od posledica ove bolesti [9]. Poznato je, takođe, da su Srbiji opustošenoj ratnim strahotama nesebičnu pomoć pružile i grčka, kanadska, australijska, holandska, belgijska, novozelandska i danska medicinska misija [9]. Nema pouzdanih podataka koliko je stranih državljanke u to vreme priteklo u pomoć Srbiji [14]. Procenjuje se da ih je bilo između 600 i 1000, od kojih su 22 spasavajući od bolesti naše ratnike i same stradale [14].

Pored grupno organizovanih humanitarnih misija, u Srbiju su samoinicijativno dolazili i pojedinci dobrovoljci. Tako je Katarina Klara Šturcener (Catharina Clara Sturzenegger), šezdesetogodišnja bolničarka iz Švajcarske, napustila udobnost svog doma u neutralnoj zemlji i rizikovala svoj život da pomogne ranjenicima u Srbiji [15]. Ova hrabra žena dolazi u Srbiju u avgustu 1914. godine, gde prisustvuje ratnim dramama koje se odvijaju u bolničkim sobama, šatorima i na operacionim stolovima [15]. U svom dnevniku publikovanom pod nazivom „Srbija u evropskom ratu 1914-1915”, ona opisuje

vlastite ratne doživljaje, ostajući zadivljena plemenitim postupcima srpskog medicinskog osoblja prema austrijskim zarobljenicima [15]. Fascinira je, takođe, hrabrost pripadnica Kola srpskih sestara koje leče obolele od tifusa u niškoj bolnici [15]. Uz to, duboko ju je dirnula i hrabrost američke misije Crvenog krsta, koja je nakon zbega stanovništva iz Beograda, ostala u gradu da brine o nekoliko hiljada starih i iznemoglih civila [15]. Tokom tri austrougarske ofanzive, upoznaujući se sa bedom i patnjom kakvu do tada nije smatrala mogućom, Katarina Šturcener u svoj dnevnik zapisuje da „gaza cele zemlje neće moći da previje milione rana” [15].

Dobrovoljni humanitarni rad

Dr Elsi Inglis, jedna od najvećih heroina Velikog rata, pre nego što je Velika Britanija stupila u rat, osnovala je žensku dobrovoljačku sanitetsku jedinicu, čije su se pripadnice počele intenzivno obučavati za ratne napore [10]. Tražeći način da svoju jedinicu što pre angažuje, dr Elsi Inglis se obratila Škotskoj federaciji društava koja su se borila za ravnopravnost žena sa ciljem da se opremi poljska bolnica sa isključivo ženskim osobljem, koja bi bila ponuđena britanskoj vojsci za službu na bilo kom ratištu [10]. Tako su 12. avgusta 1914. godine nastale čuvene Bolnice škotskih žena [10]. Britansko Ministarstvo rata nije prihvatilo njihove usluge, pa se dr Elsi Inglis obratila ambasadorima Francuske, Belgije, Rusije i Srbije, koji su njenu ponudu sa zahvalnošću prihvatili [10, 13]. Od tada, Bolnice škotskih žena za službu u inostranstvu (*Scottish Women's Hospitals for Foreign Service*), kako im je bio zvaničan naziv, počinju sa radom. U bolnice su primane ne samo Škotlandanke, nego i žene iz drugih krajeva Velike Britanije i sveta [10]. One su obavljale hirurški posao, negu ranjenika, kao i sve transportne i druge poslove u veoma teškim i opasnim uslovima [10].

Prva Bolnica škotskih žena sa 100 postelja stigla je u Srbiju u decembru 1914. godine [9, 10]. Osoblje je sačinjavalo 30 žena (5 lekarki, 24 bolničarke i vozač ambulantnih kola) [9, 10]. Upravnica bolnice je bila dr Elinor Solto (dr Eleanor Soltau), a najmlađi lekar u grupi bila je Ketrin Makfejl (Katherine Macphail), veliki dobrotvor srpskog naroda, koja je nakon rata bila osnivač dečijih bolnica u Beogradu i Sremskoj Kamenici [9, 10]. Kao prevodilac bila je angažovana Ana Hristić (Annie Christitch), mlada novinarka srpsko-irskog porekla [10]. Krajnje odredište ove bolnice bio je Kragujevac.

„Od srpskih sanitetskih vlasti toplo smo dočekane. Njihovo osoblje bilo je premoreno zbog rada sa nedovoljno ljudi u svim bolnicama koje su se nalazile u očajnom stanju”, sećala se kasnije dr Ketrin Makfejl [10, 16]. „Kada smo mi stigli u Kragujevac, koji je

u mirno doba bio mali prijatan grad, nije skoro uopšte bilo civilnog stanovništva, koje je zbog blizine austrijskih trupa tri nedelje ranije bilo evakuisano [10, 16]. Međutim, grad je bio prepun ranjenika i bolesnih vojnika. Za njihov smeštaj bile su iskorišćene sve raspoložive zgrade, od vojne bolnice, kasarni i škola, do najmanjih kafana. Bila je to nezaboravna slika ratne bede” [10, 16]. Ranjenici su pristizali sa svih strana [10]. Bolnica je uskoro imala tri puta više pacijenata u odnosu na njen kapacitet, zbog čega je u bolnicu pretvoreno i nekoliko okolnih zgrada [10]. Bolnica je imala dobro opremljenu operacionu salu, previjališta i nekoliko odeljenja [10] (**Slika 3**). „Način na koji smo radile prosto je zapanjio Srbe”, pisala je dr Ketrin Makfejl, „i oni su govorili da nikada pre nisu mogli zamisliti da žene poput nas tako vredno i srčano rade” [16]. Nakon početnog iznenađenja, srpski vojnici su vrlo rado prihvatili žene hirurge [16]. Pisani trag o tome je ostavila Frensis Vejkfild (Frances Wakefield), lekarka iz te bolnice: „Ti prosti seoski mladići poštuju žene, naročito kao simbol majke, što smo, razume se, s obzirom na posebne uslove, mi i bile. Zatim, oni su više voleli nas od vojnih lekara. Tvrdili su da su žene hirurzi pažljivije, da nisu nikada grube, i da su uopšte uzev nežnije i strpljivije. Na kraju, većina žena i jeste takva” [16].

Slika 3. Škotska vojna bolnica u Kragujevcu.

Kragujevac, kao najveći medicinski centar u zemlji, imao je ključnu ulogu u borbi protiv epidemije sve tri vrste tifusa. Ovaj grad je u to vreme, piše o ovim događajima njihov vrsni poznavalac, dr Žarko Vuković, „bio takoreći mrtav [9]. Niko iz grada nije izlazio, niti je iko u grad dolazio [9]. Samo su se ulicama protezale, na snegu i ledenoj kiši, beskrajne kolone volovskih zaprega, u kojima su ležali nasmrtni bolesni ranjenici i bolesnici, očekujući da budu primljeni u bolnice u kojima više nije bilo mesta za njih. Zemlja je izgledala kao da je uzorana za neku strašnu setvu. Na sve strane videli su se sveže iskopani grobovi” [9]. Za kratko vreme epidemija zas-

trašujućih razmera je zahvatila celu zemlju.

O toj situaciji u Srbiji pisao je i potpukovnik dr Vladimir Stanojević, u to doba upravnik Moravske stalne vojne bolnice u Nišu, a kasnije profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu: „Stanje bolnica je bilo ne samo nezadovoljavajuće već jezivo [4, 16, 17]. Broj bolesnika je daleko premašio broj postelja, te su bolesnici, i oni najteži, što buncaju, što idu ispod sebe i što se bore sa dušom, svi odreda izmešani na sastavljenim posteljama, ispod postelja, po podu, pa čak i u hodnicima. Posluge nema, jer su i bolničari i bolničarke ili već pomrli, ili i oni leže među obolelima. Ulogu bolničara su dobili zarobljenici koji ne znaju jezik bolesnika i koji se kao aveti, kao tek pridigli bolesnici i sami jedva drže na nogama. Lekara nema takođe, jer oni najviše obolevaju od zaraze i procentualno najviše umiru. Od ukupnog broja svih lekara u Srbiji, od njih 534, umire 132, a oboleva bezmalo svih 534. U bolnicama je pometnja na svim mestima i svim poslovima. U prijemno odeljenje, međutim, pristizu nove i nove gomile teško bolesnih, već umrlih i polumrtvih” [4, 16, 17].

O tim danima potresno svedočanstvo je ostavio i major dr Dimitrije Antić, kasnije profesor interne medicine i dekan Medicinskog fakulteta u Beogradu [4, 16, 18]. On je nakon preležanog tifusa postavljen za upravnika Prve rezervne vojne bolnice u Kragujevcu [4, 16, 18]. Ova ustanova je imala 200 postelja i bila je pretvorena u infektivnu bolnicu: „Sa svoje strahote, slika stanja bolnice u vremenu kada je bejah primio, ostaće mi zauvek u pameti urezana: po nečistim sobama, hodnicima i stepenicama ležahu na golom patosu teški bolesnici-vojnici u vojničkom odelu, nečisti, zbijeni jedan do drugoga, da im čovek ne može prići [4, 16, 18]. Jauk, zapostavljanje, uzdisanje, poslednji ropac dopirahu iz daljine do ušiju. Dakle, moradoh primiti bolnicu sa nekoliko stotina teških bolesnika, a bez kreveta, bez posteljnih stvari, bez rublja, bez dezinfekcionih sredstava, bez lekova, bez lekarskih instrumenata, pa i bez brizgalica za davanje kamforskih i dr. injekcija, bez dovoljnog broja lekara i bolničara, bez pribora za kuvanje i razdavanje hrane. Pri tom, svakim danom pridolažahu transporti novih bolesnika. Počeli su brzo padati od pegavca i svi koji su u bolnici radili. Jedno vreme, baš u najvećem jeku epidemije, popadali su svi lekari, bez razlike, i ja bejah jedini na preko hiljadu teških bolesnika” [4, 16, 18].

Prve žrtve tifusa među medicinarima u bolnici u Kragujevcu bili su Vojislav Bojović, sin vojvode Bojovića, student druge godine medicine, koji je dobrovoljno pomagao bolesnicima i ranjenicima, dr Ilija Kolović i medicinska sestra Zorka Jokanović [9]. Poznato je, takođe, da je prva britanska žrtva tifusne groznice bila dr Elizabet Ros (**Slika 4**) [4]. Ona je pod pokroviteljstvom vlade Rusije početkom januara 1915. godine došla kao

dobrovoljac u Prvu rezervnu vojnu bolnicu u Kragujevcu [4]. Svi su joj se divili i veoma je poštovali, kako zbog njenog poznavanja zaraznih bolesti, tako i zbog neizmerne hrabrosti i plemenitosti [4]. Upravnik bolnice dr Antić o njoj je zapisao: „Dužnost mi je da spomenem sa osobitim pijetetom ime jedne strankinje, koleginice mis Elizabet Ros, koja kao dobrovoljac, baš u najtežim momentima beše pritrčala mojoj bolnici u pomoć. Ona je, bez ikakvog straha za svoj život, dan i noć, neumorno lečila bolesne vojnike od pegavca” [4, 16, 18].

Slika 4. Doktorka Elizabet Ros (Elizabeth Ross).

O ovoj „našoj Engleskinji”, koju su „Srbi naprosto obožavali” pisala je u svojim memoarima i dr Ketrin Makfejl: „Dr Ros je radila u srpskoj infektivnoj bolnici i često sam je tamo posećivala. Bolnica je bila u neopisivo lošem stanju, ali je ona radila s takvom neustrašivošću i predanošću poslu, da je bila za primer svima” [4, 16]. Kada je jedna od bolničarki Bolnice škotskih žena, zgranutu teškim uslovima u kojima je dr Ros radila, pitala kako ona uopšte može da takve uslove podnese, dr Ros joj je jednostavno odgovorila: „Pa, neko mora i to da radi” [4]. Prvih dana februara 1915. godine dr Elizabet Ros je pala u postelju [4, 9]. Brigu o njoj su preuzele dr Frensis Vejkfild, glavna sestra Luiza Džordan (Louisa Jordan) i bolničarke Agnes Minišul (Agnes Minishull) i Margareta Nil Frejzer (Margarete Neil-Fraser), koja je bila šampion Engleske u ženskom golfu [4, 9]. Na opštu žalost, dr Ros je nakon 13 dana podlegla teškoj bolesti i umrla 14. februara 1915. godine na svoj 37. rođendan [4]. U toku sledećih nedelja sve četiri žene koje su negovale dr Ros takođe obolevaju od tifusa, pri čemu samo dr Vejkfild uspeva da ga preboli [4]. „Bili su to najcrnji dani za sve nas i naša jedinica više nikada nije bila ista”, zapisala je kasnije dr Ketrin Makfejl [4, 16]. Ona će nakon nekoliko meseci takođe dobiti pegavac, posle koga će joj trajno ostati oštećen sluh [10, 16]. Dr Elizabet Ros je

uz sve vojne počasti sahranjena u februaru 1915. godine na Varoškom groblju u Kragujevcu [4]. Uz dr Ros, sahranjene su i druge dve Britanke, Mejbel Diermer (Mabel Dearmer) i Lorna Feris (Lorna Ferris), članice bolnice Srpskog potpornog fonda (*The Serbian Relief Fund*), tačke žrtve pegavog tifusa [4].

U Kragujevcu je na čelu Treće jedinice Srpskog potpornog fonda bila još jedna britanska heroina, Mejbl En Sent Kler Stobart (Mabel Annie St Clair Stobart) [9]. Ona je rukovođila poljskom bolnicom i svoja iskustva kasnije opisala u knjizi „Ognjeni mač u Srbiji i drugde” [9]. U ovoj knjizi, posvećenoj prestolonasledniku Aleksandru Karađorđeviću i srpskom narodu, Srbi su prikazani kao ljudi koji, iznad svega, vole svoju porodicu i otadžbinu [9].

Tokom 1915. godine, stigle su i druge jedinice Bolnice škotskih žena, koje su bile razmeštene u Mladenovcu, Valjevu i Lazarevcu [10]. „Ranjenika smo imali 4000, ja misljam poludeću od jada i čuda. Imala sam nervnu krizu. Nijedan rat naš prošli ne pružao nam toliko jada i strahote”, pisala je svojoj porodici čuvena slikarka Nadežda Petrović, koja je dobrovoljno pomagala kao bolničarka u ratnoj bolnici u Valjevu (**Slika 5**) [1]. Viđen očima književnika [19], tifus je u Srbiju „stigao kao jahač na besnom ždrepcu kome se para iz nosnica i bat kopita ne čuju ni u najvećoj tišini. Čovek oseća kako se u njemu javlja psihičko neraspoloženje koje se brzo produbljuje i pretvara u posustalo očajanje. U isto vreme, ovladava njime neka psihička malaksalost, koja se rasprostire ne samo na mišić i tetive već na funkcije svih unutrašnjih organa, i ne manje na stomak, koji sa odvratnošću odbija da primi svaku hranu. Postoji jaka potreba za spavanjem, ali uprkos najvećem umoru, san je nemiran, lak, pun straha i ne osvežava. Mozak boli, on je tup, zbunjen, kao obavijen maglama i protkan vrtoglavicom. Neodređen neki bol oseća se u svim udovima. Povremeno, bez ikakvog razloga, na nos udara krv. To je bio uvod u žalosno stanje mnogih kada se proširila epidemija tifusa” [19]. Epidemija pegavog tifusa je i u bolnici u Valjevu odnela mnogo žrtava [1]. Pored ostalih, od ove bolesti su 1915. godine umrle Nadežda Petrović i dr Draginja Babić, koja je 1911. godine završila studije medicine u Berlinu [1].

Od avgusta 1914. godine do aprila 1915. godine šef hirurgije u bolnici u Valjevu bio je holandski lekar Arijus van Tinhoven (Arius van Tienhoven) [1]. On je svedočio o zločinima austrougarskih vojnika. Kao članu Komisije za utvrđivanje ratnih zločina protiv civilnog stanovništva u Srbiji, pošlo mu je za rukom da snimi brojne fotografije, i 1915. godine napiše knjigu o tim zločinima [1, 20, 21]. Naredne godine, kao lekar u francuskoj vojsci, odlazi u Drač, gde se ponovo brine o srpskim vojnicima i izbeglicama, a svoja iskustva potom objavljuje

u novinama i stručnim časopisima [1, 21]. Uz to, doktor van Tinhooven je slao svoje izveštaje o užasnim povredama od dumdum metaka koje je koristila austrougarska vojska [1].

Slika 5. Nadežda Petrović sa sanitetskim osobljem ispred vojne bolnice u Valjevu, 1915. godine.

U to vreme, tačnije 30. septembra 1914. godine, iz Valjeva je o upotrebi nedozvoljene municije izveštavao i, po mnogima najveći prijatelj Srba i najznamenitiji izveštač o stanju u Srbiji tokom Prvog svetskog rata, Švajcarac dr Rudolf Arčibald Rajs (Rodolphe Archibald Reiss) [22]: „Sa sigurnošću mogu da vam potvrdim da Austrijanci koriste jednu vrstu municije koja je mnogo strašnija od dumdum metaka: to su eksplozivni meci. Znam da je ova moja tvrdnja vrlo ozbiljna, ali ako sam siguran u ono što tvrdim, to znači da lično imam te metke i da sam video povrede koje one nanose. Ako se njima pogode ruke i noge, amputacija je neizbežna, a ukoliko metak pogodi glavu ili trup, nastupa smrt. Neću opisivati kako rane izgledaju, samo ću reći da su zastrašujuće. Imajući u vidu ove činjenice, pitamo se čemu je služio napredak civilizacije, ako je moguće da se u XX veku koristi ovakva ratna municija” [22]. Tako je pisao dr Arčibald Rajs, kriminolog svetskog glasa i profesor univerziteta u Lozani [8]. On je došao na poziv srpske vlade i istražio i potvrdio austrougarske, bugarske i nemačke zločine u Srbiji [8]. Sa srpskom vojskom je učestvovao u proboju Solunskog fronta i pobedonosno ušao u Beograd 1. novembra 1918. godine [8]. Objavio je preko 600 radova o zločinima nad srpskim stanovništvom, dostavio dokumentaciju u Hag, borio se na mirovnim konferencijama kao član naših delegacija, osnovao dom za decu izbeglice u Švajcarskoj i svoju kuću zaveštao gradu Beogradu [8]. Po sopstvenoj želji sahranjen je na Topčiderskom groblju, a srce mu je odneto i položeno u zajedničku grobnicu na Kajmakčalanu, takođe po vlastitom amanetu [8].

Nedostatak hrane je predstavljao poseban problem u ratom napaćenoj Srbiji. Bolesnici su uglavnom do-

bijali oskudne porcije hleba i pasulja, a ponekad uz to i mali dodatak od kuvanog pirinča i kondenzovanog mleka iz zaliha [10]. U takvim okolnostima, krajem maja 1915. godine u Srbiju dolazi dr Elsi Inglis i preuzima dužnost nadzornika svih jedinica Bolnica škotskih žena [9, 10]. Žitelji Mladenovca, ozbiljno shvativši njeno upozorenje o potrebi obezbeđivanja zdrave vode za piće, podigli su spomen česmu na kojoj je pisalo: „Za uspomenu na Bolnice žena Škotske u Srbiji i njihovog osnivača dr Elsi Inglis, 1915” [9, 10]. Ova česma je obnovljena i ponovo otvorena 22. juna 1985. godine [9, 10] (Slika 6).

Slika 6. Spomen česma “Crkvenac” u Mladenovcu posvećena bolnici žena Škotske u Srbiji.

U oktobru 1915. godine Centralne sile su započele novu ofanzivu za slamanje Srbije [2]. Ukupno je bilo angažovano 26 divizija (8 nemačkih, 8 austrougarskih i 10 bugarskih) [2]. Četiri petine ovih snaga su bile usmerene prema Srbiji, a jedna petina prema Crnoj Gori [2]. Vojska i narod su se povlačili prema jugu [10]. Zbog toga su jedinice Bolnice škotskih žena iz Valjeva, Mladenovca i Lazarevca bile početkom oktobra evakuisane u Kragujevac, a zatim u Kruševac, gde je odmah počelo lečenje velikog broja ranjenika [10]. Dve nedelje kasnije, načelnici svih bolničkih jedinica bili su pozvani na sastanak u Vrnjačku banju, gde im je objašnjena veoma teška situacija [10]. Tom prilikom su pripadnici svih stranih misija bili pozvani da ostave svoje bolnice i pacijente i da se što pre evakušu [10].

Vrnjačka banja je 1915. godine bila veliki medicinski ratni centar koji su organizovale savezničke misije iz Velike Britanije [23]. Jednom bolnicom rukovodio je dr Džejms Beri (James Barry) iz Londonske kraljevske bolnice, član Kraljevskog hirurškog društva [23].

Pored dr Berija i njegove supruge dr Mej Dickinson (May Dickinson), radila su još 3 lekara, 20 medicinskih sestara i 3 bolničara [23]. Oni su uspeali da preurede bivši stacionar u modernu ratnu bolnicu i izgrade izolacioni blok za obolele od tifusa [23]. Predano su lečili ranjenike i obolele sve do okupacije u novembru 1915. godine, i veoma su zaslužni što vrnjački kraj nije zahvatila epidemija tifusa [23]. Dr Džejms Beri je 1916. godine u Britaniji objavio knjigu „Istorija jedinice Crvenog krsta u Srbiji” a posle rata je osnovao fond koji je finansirao školovanje srpskih lekara u Engleskoj [23].

Dr Elsi Inglis i osoblje njenih bolnica dočekali su austrijske okupacione trupe u Kruševcu u novembru 1915. godine [10]. Austrijanci su odmah konfiskovali prvu bolnicu i svu opremu u njoj, ali se nisu dalje mešali u rad stranih misija [10]. Humanitarni rad se zatim neometano odvijao u bolnici „Car Lazar” [10]. Tako, na primer, samo dr Edit Holvej (Edith Hollway) vodila je računa o 300 bolesnika [10]. U početku je bilo mnogo posla oko negovanja teških ranjenika i civila, među kojima je bio veliki broj dece [10]. Međutim, posle nekoliko nedelja priliv bolesnika se smanjio, a srpski ranjenici su, čim bi se oporavili, bili odvođeni u zarobljeničke logore [10]. Početkom februara 1916. godine započela je opšta repatrijacija svih britanskih jedinica, pa je ceo kruševački kontingent pod upravom dr Inglis odveden najpre u Beč, a zatim preko Švajcarske i Francuske prebačen u Sautepton [10].

Flora Sends (Flora Sandes) je bila jedina Engleskinja koja je aktivno kao borac učestvovala u Velikom ratu [1] (**Slika 7**). Uoči rata završila je kurs za bolničarke, a kad je rat počeo prijavila se kao dobrovoljac, i sa osobljem bolnice „Sveti Jovan” koju je organizovala Amerikanka Mejbl Grujić (Mabel Grujić), medicinska sestra i aktivistkinja Crvenog krsta, stigla do Kragujevca [24].

Slika 7. Flora Sends (Flora Sandes) - prva strankinja oficir u srpskoj istoriji.

U prvoj godini rata Flora je radila kao bolničarka u Drugom pešadijskom puku „Knez Mihailo” [24]. U toku povlačenja ka Albaniji odvojila se od jedinica Crvenog krsta i kao vojnik dobrovoljac priključila se borbenim jedinicama „Gvozdenog” puka [24]. Na Solunskom frontu Flora Sends je postala komandir odeljenja [24]. Tu je i dva puta ranjena u borbama prsa u prsa [24]. Drugi put je bila izneta iz borbe sa 24 rane u telu [24]. Vreme koje je provela u Engleskoj oporavljajući se, iskoristila je za prikupljanje pomoći za srpsku vojsku, kao i za popularizaciju oslobodilačke borbe srpskog naroda [24]. U Londonu je 1916. godine objavljena njena knjiga „Engleskinja, žena narednik u srpskoj vojsci” [1, 25]. Posle oporavka Flora Sends se vratila u svoju jedinicu i učestvovala u borbama za proboj Solunskog fronta i oslobođenje Srbije [24]. Kraj rata dočekala je u činu pešadijskog narednika srpske vojske [24]. Ukazom Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je potpisao princ Aleksandar Karađorđević, Flora Sends je unapređena u čin pešadijskog potporučnika u junu 1919. godine [24]. Time je postala prva strankinja oficir u srpskoj istoriji [24].

Dr Milan Ćurčin, sanitetski oficir za vezu, koji je u ime srpske vojske brinuo o stranim misijama koje su se u kasnu jesen povlačile preko Albanije, napisao je kasnije [10]: „Bez ikakvog dvoumljenja, mogu da izrazim svoje mišljenje da su se britanske žene ponele bolje nego bilo ko drugi, bolje nego bilo koji muškarac. Što se tiče izdržljivosti, one su se mogle meriti sa srpskim vojnikom koji je, pošto je izgubio svoju jedinicu, morao da nađe sebi puta gde puta nije bilo i hleba gde hleba nije bilo. Što se tiče morala, te snage duha, niko im nije bio ravan” [10]. Nažalost, na tom napornom putu, poginula je prilikom prevrtanja jednog vozila bolničarka Karolajn Tafil (Caroline Toughill), koja je sahranjena na groblju iznad sela Leposavić [10]. O tom „surovom maršu smrti” potresno svedočanstvo je ostavila i dr Harijet Kokbern (Harriet Cockburn), koja se sa grupom kanadskih lekara početkom rata obrela u Srbiji [26]: „Povlačila sam se sa srpskim vojnicima i izbeglicama kroz bespuće Albanije”. „Ovo je bilo groznije od bojišta u Srbiji, gde se padalo od puščanog zrna, granate i bombe [26]. Ovde, na ovim ledenim stazama, padalo se od gladi, zime i iznurenosti. Sledovanja hrane, veoma oskudna, davale smo srpskim majkama i njihovoj deci koju su nosile u naručju, uvijenu u šalove koje su im davali vojnici” [26] (**Slika 8**). „Meni, rođenoj u Torontu, u izobilju bogatih roditelja, teško su padali i glad i pešačenje. Prevalila sam 640 kilometara, ali zar bih smela da kažem da mi je teško! Gledala sam nesrećne srpske majke koje su grabile napred prema obalama Jadrana, prema luci spasenja. One su posustajale, posrtale, padale, ali su se dizale i išle dalje. One su i meni davale snagu da istrajem” [26].

Bolnica škotskih žena pod šatorima, koja se zvala „Jedinica Girtan i Njunham (*Girtan and Newnham Unit*)”, bila je tokom 1916. godine stacionirana u Solunu [16]. Bolnicom je upravljala dr Lujza Mekilroj (Louise McIlroy), kasnije profesor Medicinskog fakulteta u Londonu [16]. Ova bolnica je neko vreme bila aktivna u Đevdeliji, a zatim je ostala u Solunu do kraja rata, bavajući se rehabilitacijom i ortopedskom protetikom brojnih invalida, među kojima je bio i veliki broj povređenih srpskih vojnika [10].

Slika 8. Dete u naručju u albanskim brdima u zimu 1915. godine.

U toku 1916. godine još dve jedinice Bolnica škotskih žena su stigle na Solunski front [10]. To su bile „Jedinica Amerika” i „Odred motornih sanitetskih vozila” [10]. U „Jedinici Amerika” je radilo 60 žena, a mnoge među njima su poticale iz Australije i Novog Zelanda [10]. Upravnica je bila Australijanka, dr Agneza Benet (Agnes Bennett) [10]. Bolnica pod šatorima bila je smeštena u mestu Ostrovo (danas grčki grad Arnisa) [10] (**Slika 9**). Ona je imala svoje posebno transportno odeljenje sa kamionima i sanitetskim vozilima, što im je omogućavalo veliku pokretljivost, kao i sopstveni prevoz ranjenika [10]. Ova bolnica je bila glavna srpska poljska i tranzitna bolnica i u toku bitke za Kajmakčalan [10]. U septembru 1916. godine, imala je izrazito značajnu ulogu, jer je bila najbliža frontu i u nju su dovoženi skoro svi ranjenici iz te „bitke u oblacima”, kako je kasnije ova čuvena bitka nazvana [10]. Tokom oktobra 1918. godine, kada je na čelu bila dr Izabela Emsli (Isabel Emslie), bolnica je prebačena u Vranje, gde je radila sve do 15. oktobra 1919. godine [10]. O tim danima lejdi dr Izabela Haton (lady dr Isabel Galloway Hutton) piše [26]: „Borbe na Solunskom frontu, na koji sam stigla sa zapadnog bojišta, besnele su iz časa u čas. Na hiljade srpskih ranjenika prošlo je kroz poljsku bolnicu na čijem sam čelu bila kao iskusan lekar. Kad je front probijen, Bolnica škotskih žena je stigla u Vranje. Pegavi tifus i druge bolesti harale su u tek oslobođenim krajevima Srbije. Ovoj bolesti je

podlegla i moja sestra Anjes, medicinska sestra. Sahranjena je u Vranju. Hiljade meštana ispratilo je njene posmrtno ostatke do groblja. Dirljivo je bilo videti ove ljude u grubim seljačkim odelima, kako plaču i kleče ispred njenog groba. Iz Vranja sam otišla u Surdulicu i Vladičin Han. Najlepše dane svoga života provela sam u Srbiji. Deo sebe ostavila sam u Srbiji. Deo Srbije živi sa mnom u Londonu” [26].

Slika 9. Ulaz u bolnicu škotskih žena (*Scottish women's hospital [S.W.H.] entrance to camp*) u Ostrovu u Grčkoj.

Golgotu povlačenja iz Srbije u Prvom svetskom ratu prošao je i Gerhard Gezeman (Gerhard Gesemann), profesor Prve muške gimnazije, a posle Velikog rata univerzitetski profesor slavistike u Pragu [27]. Ovaj prijatelj Srba je bio bolničar u Kragujevcu i Vranju, gde je preležao pegavi tifus [27]. Tokom povlačenja, bežeći od stvarnosti, očajanja i gladi, pisao je ratni dnevnik, koji je kasnije objavljen pod nazivom „Bežanija” [27].

Odred motornih sanitetskih vozila Bolnica škotskih žena (*Scottish Women's Hospitals Motor Ambulance Column*) ili transportna jedinica, kako su je zvali, osnovana je u Velikoj Britaniji kao posebna jedinica od 18 članova [10]. Ona je stigla u Solun u leto 1916. godine [10]. U vreme bitke za Kajmakčalan, ova jedinica je danonoćno prevozila ranjenike sa fronta [10]. U januaru 1917. godine ova jedinica bila je prebačena u novu bazu Jelak, neposredno ispod Kajmakčalana [10]. U toku godinu dana, koliko su bili u toj bazi, prevezli su 8477 ranjenika [10]. Nakon proboja Solunskog fronta transportna jedinica je prateći savezničku vojsku prešla mukotrpan put preko Prilepa, Velesa, Kumanova, Vranja, Niša i Beograda, sve do Novog Sada, gde su svi članovi jedinice početkom 1919. godine bili odlikovani i demobilisani [10].

Tokom 1916. godine delovala je jedna od Bolnica škotskih žena na Korzici, u mestu Ajačio (Ajaccio) [10]. Osoblje ove bolnice je brinulo o srpskim izbeglicama, među kojima se nalazio i i veliki broj dečaka školskog uzrasta, koji su nakon lečenja bili upućivani na da-

lje školovanje u Francusku i Veliku Britaniju [10]. Među izbeglicama iz Srbije nalazio se i veliki broj obolelih od tuberkuloze, pa je na molbu srpskih vlasti jedna Bolnica škotskih žena bila stacionirana u Francuskoj u mestu Salanš (Sallanches), u blizini granice sa Švajcarskom [10]. Ova bolnica je radila od februara 1918. godine do marta 1919. godine [10].

U dobrovoljnom obavljanju bolničkih poslova u stalnim i rezervnim bolnicama u Srbiji naročito su se isticale članice Ženskog društva iz Beograda, članice Kola srpskih sestara, Društva Kneginja Ljubica, i dr. [28-30].

Svakodnevnu borbu za život ranjenika i bolesnika u niškoj bolnici i rezervnoj vojnoj bolnici u Kragujevcu, kao i tegobno povlačenje srpske vojske preko Albanije preživela je i u svojoj „Biografiji” kasnije opisala dr Marija Vučetić Prita, prva Srpkinja lekar u Ugarskoj, kojoj je najveći uzor i podrška bila koleginica Draga Ljočić Milošević, prva žena lekar u Srbiji [31]. Tih ratnih godina dnevnik je vodila i dr Slavka Mihajlović, kasnije Klisić, koja je dobrovoljno ostala da se stara o bolesnicima u okupiranom Beogradu [4]. Ona je 1955. godine svoje učešće u tom burnom vremenu, kao i saradnju sa dr Edvardom Rajanom (Edward Ryan), koji je kao predstavnik američkog Crvenog krsta uzeo Opštu državnu bolnicu u Beogradu pod zaštitu, objavila pod naslovom „Oblaci nad gradom 1914-1918” [4]. Tako, 24. oktobra 1918. godine ona beleži u svoj dnevnik [32]: „Počeli su da pristižu iz neprijateljskih logora naši zarobljenici i internirci. Dolaze potpuno iscrpljeni od gladi, bolesni i iznureni od silnog pešačenja. To su živi skeleti na kojima su ostale samo koža i kosti. Oni su preplavili sobe, hodnike i dvorište bolnice. Leže na zemlji izgubljena pogleda i bez reči. Jutros, kad sam s prozora ambulante pogledala u dvorište, sva sam se stresla od tuge. Taljige su bile prepune mrtvih. Još mučniju sliku ostavljaju žene iz Beograda i unutrašnjosti, koje plačući prolaze hodnicima i preturaju po leševima ne bi li pronašle nekog svog” [32].

Za poštovanje i razvoj sestrinske službe u Prvom svetskom ratu, Međunarodni komitet Crvenog krsta u Ženevi odlikovao je medaljom „Florens Najtingejl” Anku Đurović Crvenčanin, Delfu Ivanić, Ljubicu Luković, Bosu Ranković, Sofiju Igroštanac, Stefaniju Papailopulos, Ružu Helih i Veru Šlajmer [29]. Fascinantan je podatak da je Anka Đurović Crvenčanin, motivisana patriotizmom i željom da pomogne ranjenicima i bolesnicima, pedeset godina radila kao bolničarka [29] (Slika 10). Ostala je upamćena kao srpska Florens Najtingejl i jedinstvena bolničarka dobrovoljac u istoriji Crvenog krsta Srbije [29]. Svoj humani posao počela je 1876. godine u ratu Srbije sa Turskom, a završila ga 1918. godine [29]. Prilikom dodele ordena Međunarodnog Crvenog krsta, ova od mилоšte nazvana „mama svih vojnika” je, pored ostalog, kazala [29]: „Drage sestre, vi ste srećne

što ste u ovoj školi Crvenog krsta, što možete naučiti ono što je Bogu ugodno, a čovečanstvu korisno, a to je da je negovanje i spasavanje bolesnika i bolesnika najsvetija dužnost. Vi savesno negujete, veselim licem i okom prilazeći bolesniku, vi mu krv u žilama oživljavate, vi mu dajete snagu da može otpor svojoj bolesti dati. Vi, radeći najhumaniju dužnost, kad vidite uspeh u tome, to je najveće zadovoljstvo, a zadovoljstvo čoveka pravi srećnim. Ono će vas snažiti da ćete moći u životu sve teškoće lakše izdržati” [29].

Uoči proboja Solunskog fronta formirana je Prva poljska hirurška bolnica u Dragomancima, pod rukovodstvom dr Mihaila Petrovića i dr Đorđa Nešića [8]. Manji broj naših ranjenika lečen je i u novoosnovanoj Srpskoj bolnici prestolonaslednika Aleksandra u Solunu [8, 33] (Slika 11). Ranjenici su do ovih bolnica evakuisani uglavnom engleskim i francuskim sanitetskim vozilima, kojima su upravljale neustrašive Britanke [8].

Slika 10. Anka Đurović Crvenčanin.

Slika 11. Srpska rezervna bolnica prestolonaslednika Aleksandra u Solunu.

Kada su počele borbe, najveći problem srpskog vojnog saniteta bilo je njegovo sve veće zaostajanje, jer nije mogao da prati furiozni povratak srpske vojske u domovinu [8]. Tako je nemački car Fridrih Vilhelm II (Friedrich Wilhelm II), 1918. godine ne verujući u poraz bugarske vojske i neprestano povlačenje Nemaca, rekao: „Trebalo je biti Srbin, pa učiniti nemoguće mogućim” [8].

Srpski ratni hirurzi, zahvaljujući bogatom iskustvu iz prethodnih ratova, ušli su spremni i u Veliki rat [8]. Aktivan stav u odnosu na ratnu ranu, koji je promovisao dr Mihailo Petrović, prihvatio je i dr Vojislav Subotić (Stariji, prim. autora), koji o tome piše na sledeći način [34]: „Konzervativna terapija pokazala se kao nedovoljna, sve smo više bili upućivani na aktivno hirurško lečenje. To je bio „septičan rat”. Usled nagomilavanja ranjenika, mnogih artiljerijskih povreda, pozicione borbe na zagađenom zemljištu, povlačenja i drugih otežavajućih okolnosti, počeli su se javljati slučajevi sa manje ili više teškim komplikacijama: gasnim flegmonama, gangrenama, tetanusom i drugim infekcijama rana. Povrede su bile silne, veoma mnogobrojne. Komplikacije su bile veoma česte, strašne, umiranje je bilo poražavajuće” [34].

Rezultati koje su dr Mihailo Petrović i njegovi saradnici postigli u poljskoj bolnici u Dragomancima su impresivni i za današnje vreme [8]. Iako su imali rendgen aparat i obilatu pomoć dr Ludviga Hiršfelda (Ludwig Hirschfeld), prijatelja Srba, u radu su bili prinuđeni na improvizacije [8]. S tim u vezi, dr Mihailo Petrović piše: „Tako smo improvizovali udlage, sterilizatore i aparate za destilaciju vode. Gradili smo kuće, operacione sale, ortopedske aparate, itd, da su naročito Englezi, a docnije Amerikanci, dolazili da uzimaju kod nas „mustru” za te poslove” [8].

Povrede usled eksplozije (šrapnel, granata i bomba) bile su najzastupljenije (73,7%), zatim puščane (17,2%), a potom kontuzije (8,8%) i povrede hladnim oružjem (0,3%) [8]. Aktivan stav (obrada, otvorena rana i drenaža) dr Mihailo Petrović je dopunio radikalnom hirurškom obradom rane [8] (**Slika 12**).

Slika 12. Sanitetski brigadni đeneral dr Mihailo V. Petrović, uneo je brojne inovacije u ratnu hirurgiju.

Inovacione ekstenzione šine (po dr Nikoli Krstiću) i udlage (po dr Mihailu Petroviću) umnogome su olakšavale tretman rane i doprinosile izlečenju [8]. Ovakvim lečenjem amputacije ekstremiteta obavljene su samo kod 6,4% ranjenika [8]. Kod približno dve hiljade ranjenika nije nađen nijedan slučaj tetanusa [8].

Dr Mihailo Petrović je publikovao radove o svojim iskustvima iz rata [8]. Saznanja do kojih je tom prilikom došao ovaj vrsni hirurg, a kasnije profesor hirurgije na Medicinskom fakultetu u Beogradu, predstavljala su prave novine [8]. Naime, otac srpske vojne hirurgije, kako su doktora Petrovića još zvali, pisao je o anesteziji [35], asepsi i antisepsi [36], povredama krvnih sudova [37, 38], lečenju rana [39-41], transfuziji krvi, hernijama [42] i vlastitom iskustvu nakon više od 3000 operacija [43]. Svojim kolegama, početnicima u hirurgiji je savetovao [8]: „Stupajući u prostore u kojima se neguje hirurgija i leče naši bolesnici, pre nego što pristupite postelji hirurškog bolesnika, ostavite vaše živce u domu, jer vam oni ne trebaju ako su slabi. No, ni u kom slučaju nemojte da zaboravite da ponesete sa sobom srce i dušu vašu, široko srce i toplu dušu, u kojima će odjeknuti bolovi i patnje vaših bolesnika, u kojima oni treba da nađu svu utehu i nadu, u toplini i saučešću, ne stranca, nego prijatelja lekara i duševnog čoveka” [8].

Zaključak

Veliki rat predstavljao je sukob naširoko rasprostranjenim ratištima na kopnu, moru i vazduhu, nezabeležen u dotadašnjoj istoriji sveta. U ovom sukobu stradanje srpskog naroda je dostiglo epske razmere. Procenjuje se da je tom prilikom poginulo 1.250.000 ljudi. Srbija je ostala bez 68% muške populacije između 25. i 55. godine starosti. U pokušaju da ublaže ratne strahote kroz koje je Srbija tada prolazila, lekari, bolničarke i brojni dobrovoljci neumorno su pružali pomoć i u toj plemenitoj misiji često i sami gubili život. Ovim herojima, koji su svojim požrtvovanjem zadivili svet, srpski narod duguje neizmernu zahvalnost i poštovanje. Njihovi podvizi osvetljeni neprolaznom slavom i sećanjem večno će sijati kroz istoriju.

Zahvalnica

Najtoplije se zahvaljujemo laborantu Branislavu Slavniću za umeće i velikodušno pruženu prijateljsku pomoć u prikupljanju stručnih referenci za pisanje ovog rada.

Literatura

- Ilić Marković G. Dnevnik Velikog rata. Prvi svetski rat u ogledalu srpske književnosti i štampe. Samizdat B92, Beograd, 2014.
- Živković F. Statistički prilozi za ulogu srpske vojske u ratu za oslobođenje i ujedinjenje 1914-1918 godine. 1936; Ratnik, sv. I, 66-79 (prema Österreich-Ungarns letzter Krieg).
- Gledović B, Ratković B, i sar. Prvi svetski rat, knjiga I, Srbija i Crna Gora. Obod, Cetinje, 1975.
- Mikić Ž, Lešić A. Dr Elizabeta Ros-heroína i žrtva Prvog svetskog rata u Srbiji. Srp Arh Celok Lek 2012; 140(7-8):537-542.
- Nedok A, Popović B. Srpski Vojni sanitet 1914-1915. godine. Beograd: Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Uprava za vojno zdravstvo, Akademija medicinskih nauka srpskog lekarskog društva, Beograd, 2010.
- Popović B, Kovačević J, Vulić D, Pavlović B, Dikić B. Vojni sanitet u srpskom narodu. Rad, Beograd, 1998.
- Nedok SA. Ruska sanitetska pomoć Srbiji u njenim oslobodilačkim i odbrambenim ratovima XIX i ranog XX veka (1804-1917. godine). Vojnosanit Pregl 2009; 66(7):587-596.
- Ignjatović M, Stanković N. Srpsko ratno hirurško iskustvo (1876-1918) V deo: Ratna hirurgija u Srbiji u Prvom svetskom ratu. Vojnosanit Pregl 2004; 61(3):331-342.
- Vuković Ž. Savezničke medicinske misije u Srbiji 1915. Plato, Beograd, 2004.
- Mikić Ž. Bolnice škotskih žena-90.godišnjica njihovog delovanja u Srbiji. Med Pregl 2005; 58(11-12):597-608.
- Mikić Ž. "Srpska majka iz Škotske"-dr Elsie Inglis (1864-1917). Med Pregl 2008; 61(7-8):419-425.
- Vuković Ž. Da ne zaboravimo: savezničke medicinske misije u Srbiji 1915. "Filip Višnjić", Beograd, 2009.
- Ždrale M. Lekari koji su spasili svet. Dereta, Beograd, 2014.
- Popović-Filipović S. Za hrabrost i humanost. Bolnice škotskih žena u Srbiji i sa Srbima za vreme Prvog svetskog rata 1914-1918. godine. Signature, Beograd, 2008.
- Zdjelar A. Dnevnik Katarine Šturceneger. <http://www.kulturni.dodatak@politika.rs> 29.03.2014.
- Mikić Ž. Uvek vaša: život i delo dr Kettrin Makfejl. Matica srpska, Novi Sad, 1998.
- Stanojević V. Pegavi tifus u srpskoj vojsci 1914-1915. U: Stanojević V, urednik. Istorija Srpskog vojnog saniteta. Naše ratno sanitetsko iskustvo. Stanojević V, Beograd, 1925, 329-335.
- Antić D. Pegavi tifus u Kragujevačkoj prvoj rezervnoj vojnoj bolnici 1914-15. U: Stanojević V, urednik. Istorija Srpskog vojnog saniteta. Naše ratno sanitetsko iskustvo. Stanojević V, Beograd, 1925, 314-328.
- Gatalica A. Veliki rat, Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2014.
- van Tienhoven A. Gruwelen van den oorlog in Servië: met 70 foto's, door den geneesheer zelforgenomen/het dagboek van den oorlogs-chirurg A. van Tienhoven. W.L.& J. Brusse's uitgevers-maatschappij, Rotterdam, 1915.
- van Tienhoven A. Avec les Serbes en Serbie et en Albanie 1914-1916. Journal de Guerre d'un chirurgien, Paris, 1918.
- O upotrebi nedozvoljene municije. Iz izveštaja dr Arčibalda Rajsa iz Valjeva 30.9.1914. <http://www.drustvo@politika.rs>
- Letopis: Vrnjačka Banja u Velikom ratu. Srbija. Nacionalna revija 2014; 44:90-93. <http://www.nacionalnarevija.com>
- Giljen N, Jovičević Jov S, Mandić J. Srpske Amazonke i ratnice-neustrašive žene heroji Prvog svetskog rata i večite heroine naroda Srbije. <http://www.srpskonasledje.co.rs>
- Sandes F. An English woman-sergeant in the serbian army. Hodder & Stoughton, London, 1916.
- Đurić A. Žene Solunci govore. Evro-Đunti, Beograd, 2014.
- Čalija J. Nemać koji je delio srpsku sudbinu. <http://www.politika@politika.rs/drustvo@politika.rs> 30.9.2014.
- Gavrilović SV. Žene lekari u ratovima 1876-1945. godine na tlu Jugoslavije. Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, Beograd, 1976.
- Mandić V. Heroine sa svetskim odličjem. Kazivanja o jugoslovenskim dobitnicama medalje "Florens Najtingejl." Društvo Crvenog krsta Srbije i Crne Gore, Udruženje medicinskih sestara-tehničara KCS "Sestrinstvo", Niš, 2004.
- Subotić V. Srpski lekari i srpske dobrovoljne bolničarke u ratovima s Turcima i Bugarima 1912. i 1913. godine. Štamparija "Sveti Sava", Beograd, 1919.
- Janković O. 100 godina od Velikog rata. Gospodica Prića ciriški doktorand. <http://www.drustvo@politika.rs> 4.10.2014.
- Mihajlović S. Oblaci nad gradom, 1914-1918. Klisić-Đorđević Lj, Grafički inženjering TMF, Beograd, 2008 (reprint izdanja iz 1955).
- Jovanović TD. Rendgenska dijagnostika u srpskom vojnom sanitetu od 1914.-1918. godine. RAS 2009; 15:54-64.
- Subotić V. After the war. Retrospective viewpoints. Srp Arh Celok Lek 1919; 21(2):49-54.
- Petrović M. About anesthesia. Vojnosanit Glas 1931; 2(1):40-85.
- Petrović M. Disinfection and sterilization. Srp Arh Celok Lek 1928; 30(3):198-215.
- Petrović M. About vascular injuries. Consequences and treatment. Srp Arh Celok Lek 1927; 29(4):278-288.
- Petrović M. About vascular injuries. Consequences and treatment. Srp Arh Celok Lek 1927; 29(5):376-392.
- Petrović M. Wound management. Srp Arh Celok Lek 1928; 30(7):573-587.
- Petrović M. Wound management (the sequel). Srp Arh Celok Lek 1928; 30(8):635-652.
- Petrović M. Wound management (the sequel II). Srp Arh Celok Lek 1928; 30(9):741-755.
- Petrović M. Herniation-hernia. Vojnosanit Glas 1932; 3:217-265.
- Davidović S. Dr Mihajlo Petrović. Med Pregl 1934; 9:176-177.